

GRAANBEVOORRADING EN GRAANAANVOER TE GENT EN BRUSSEL TIJDENS DE EERSTE HELFT DER 19e EEUW

door

CHRIST. VANDENBROEKE

Herhaaldelijk werd reeds op de specifieke moeilijkheden t.a.v. de levensmiddelenvoorziening der steden tijdens het Ancien Regiem en de eerste decennia der 19e eeuw gewezen. Geenszins in staat om in het eigen onderhoud te voorzien, waren deze centra immers in ruime mate op import aangewezen. Terecht werd in die zin o.m. door F. Braudel opgemerkt: „les campagnes vivant de leurs récoltes et les cités des surplus, la sagesse pour une ville est de se ravitailler à portée de main”¹.

Meerdere factoren bemoeilijkten bovendien een aangepaste samenwerking tussen produktie- en verbruikscentra. In het bijzonder als gevolg van het gebrek aan wegennet en de ontoereikende transportmogelijkheden, bleef de afzet van „massa-produkten” veelal beperkt. Slechts op voorwaarde dat het transport te water geschiedde, zou eventueel ook de aanvoer over langere afstand nog tegen concurrerende voorwaarden kunnen plaats vinden².

Het is in dit licht dat de bestendige zorg der stedelijke overheid om in de bevoorrading te voorzien, dient te worden geïnterpreteerd. Bepaalde middeleeuwse gebruiken, zoals o.m. het lepelrecht en het stapelrecht, houden hiermee verband³. Bekend zijn verder de talrijke reglementeringen die met betrekking tot de graanbevoorrading en marktleveranties werden bekrachtigd. Kenschetsend waren de talrijke stedelijke ordonnanties die tot doel hadden de voortverkoop te reglementeren en het evenwicht tussen vraag en aanbod te verzekeren⁴. Ondermeer door

(1) F. BRAUDEL, „Civilisation matérielle et capitalisme, XVe - XVIIIe siècle”, Parijs, 1967, p. 93.

(2) Zie o.m. P. LEON, „Economies et sociétés préindustrielles, 1650-1780”, Parijs, 1970, pp. 153-159; P. GOUBERT, „L'ancien régime”, Parijs, 1969, pp. 60-62; F. BRAUDEL, op. cit., pp. 314-328.

(3) Cfr. G. BIGWOOD, „Gand et la circulation des grains en Flandre du XIVe au XVIIIe siècle”, in „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, tome IV, 1906, pp. 397-460; W.S. UNGER, „De levensmiddelenvoorziening der Nederlandsche steden in de middeleeuwen”, Amsterdam, 1916; W. NAUDE, „Deutsche städtische Getreidehandelspolitik”, Leipzig, 1889; H.G. VON RUNDSTEDT, „Die Regelung des Getreidehandels in den Städten Südwestdeutschlands und der deutschen Schweiz im späteren Mittelalter und im Beginn der Neuzeit”, Stuttgart, 1930; F. IRSIGLER, „Getreidepreise, Getreidehandel und städtische Versorgungspolitik in Köln vornehmlich im 15. und 16. Jahrhundert”, in „Die Stadt in der Europäischen Geschichte. Festschrift Edith ENNEN”, Bonn, 1972, pp. 571-610.

(4) E. SCHOLLIERS, „De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen”, Antwerpen, 1960, pp. 52-59.

het beperken van de activiteiten van bepaalde kategoriën van kopers zoals de „brood-maekers, peperkoek-bakkers, breiders, azyn-brouwers, brandewyn-stokers, molders, meil-verkopers, maut- ende ameldonk-maekers, koopluysden, grossiers, maekelaers, buyten-bakkers ofte brouwers”, meende men deze doelstellingen tot op zeker hoogte te kunnen bereiken⁵. Voor de meeste hield dit in dat hen geen toegang tot de graanmarkt verleend werd vóór 10 of 11 uur. Eerst nadat aan de burgers voldoende gelegenheid tot kopen gegeven was, konden zij eventueel vrij optreden. Daarbij komt nog dat in crisisjaren over het algemeen ook de individuele aankopen zullen gereguleerd of op zijn minst gekrontroleerd worden⁶.

Dergelijke interventies zullen trouwens voor de meeste steden behouden blijven tot en met de eerste decennia van de 19e eeuw. Zelfs wanneer op het omliggende platteland voldoende graan geproduceerd werd om de dichtbevolkte stedelijke centra te bevoorraden, waren dergelijke reglementeringen niet minder minutieus uitgewerkt.

De vraag kan evenwel worden gesteld waaruit het verzorgingsgebied van de steden normaliter bestond en over welke afstand het zich uitstrekte? Kunnen in dit verband bepaalde regionale verschillen worden genoteerd?

Weinig opzoekingen werden tot op heden aan dit onderwerp gewijd en dit niettegenstaande het fundamenteel belang der probleemstelling⁷. Een benaderend overzicht lijkt trouwens noodzakelijk voor het begripen van de levensmiddelenpolitiek die, in het kader van stad en staat, gedurende meerdere eeuwen werd opgelegd.

Het is nochtans geenszins onze bedoeling deze probleemstelling volledig uit te diepen in deze bijdrage. Daartoe zou het onderzoek dienen uitgebreid te worden over meerdere centra, alsook over een langere periode. Enkele steekproeven die voor Gent en Brussel bij het begin der 19e eeuw werden doorgevoerd, kunnen niettemin reeds enig inzicht verschaffen. Wellicht kunnen zij tevens als uitgangspunt voor meer gedetailleerde opzoekingen beschouwd worden.

De keuze van beide steden als basis van het onderzoek, wordt door meerdere factoren verantwoord. In de eerste plaats is er de grote bevolkingsdichtheid. Het zijn op dat ogenblik, samen met Antwerpen, de belangrijkste Zuidnederlandse steden, met een bevolking van

(5) Ook de plaatsen waar de respektievelijke kwaliteiten dienden verkocht te worden, waren nauwkeurig omschreven: „op de zy-merkt aen den Oost-kant sullen moeten afgeset ofte geplaeft worden de haever, boukweyde, boonen, erten ende vitzen... op de zy-merkt aen den West-kant sullen moeten afgeleyd ofte geplaeft worden de hoppe ende het zaet... ende eyndelinge op het midden der graenmerkt sullen gestaepelt worden de terwe, koren ende gerst...” (Reglement raekende de policie op de graen-merkt, by Pauwels, stads drukker op de groote merkt, Brussel). Specifiek voor de stad Gent, zie o.m. F. DE POTTER, „Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad”, dl. III, pp. 81-83.

(6) E. SCHOLLIERS, op. cit., p. 53.

(7) Voor Nuremberg werd o.m. berekend dat het „Einzugsgebiet” tijdens de 15e eeuw zich uitstrekte over een straal van 100 km. rond de stad (G. FRANZ, W. ABEL, G. CASCORBI, „Der deutsche Landwarenhandel”, Hannover, 1960).

respektievelijk ca. 68.000 en 84.000 inwoners (= $\pm 10\%$ van de provincie Oost-Vlaanderen en $\pm 17\%$ van de provincie Brabant)⁸. De sociale stratifikatie is er echter sterk verschillend. Als typische industriestad kent Gent een belangrijk proletariaat, dat in ruime mate dient te worden ondersteund. Te Brussel komt daarentegen een vrij belangrijke bovenlaag van gegoeden voor en ook het aantal behoeftigen is er in verhouding veel geringer⁹. Het ligt dan ook voor de hand dat deze verschillen zullen weerspiegeld worden in de verbruikstoestanden, waarbij alvast een kwalitatieve superioriteit voor de hoofdstad aannemelijk wordt (in casu met betrekking tot de consumptie van tarwe).

Niettegenstaande de grote bevolkingsdichtheid, stellen wij niettemin vast dat de bevoorrading van beide centra sinds de 17e — 18e eeuw doorgaans lokaal en interregionaal kon geschieden. Ook de eerste helft van de 19e eeuw wordt, zowel voor Brabant als voor Oost-Vlaanderen, nog gekenmerkt door een exportoverschot van broodgraan¹⁰.

Een belangrijk onderscheid valt anderszijds op t.a.v. de aanvoermodaliteiten. Terwijl beide steden sinds de 18e eeuw gemakkelijker over land te bereiken waren, bestond voor Gent bovendien de mogelijkheid om het transport vanuit het omliggende platteland gebeurlijk langsheen het dichte net van waterwegen (Leie, Schelde, kanaal Brugge-Gent, Sas van Gent) te realiseren. Voor Brussel moest daarentegen alle aanvoer vanuit het gebied ten zuiden van de stad tot en met het tweede kwart der 19e eeuw noodzakelijkerwijze over land geschieden¹¹. Meer bepaald in crisisjaren zou dit eventueel belangrijke fluktuaties t.a.v. de prijsvorming voor gevolg kunnen hebben¹². Zoals echter verder zal worden aangetoond was, bij lokale en/of regionale bevoorrading, in het bijzonder de uitbouw van een efficiënt wegennet van essentieel belang.

Belichten wij echter eerst de specifieke productiecentra die voor de bevoorrading van beide centra in aanmerking kwamen. Hiertoe zouden de op-

(8) „Opgave der bevolking van het Koninkrijk der Nederlanden”.

(9) J. KRUIHOF, „De sociale samenstelling van de bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847”, in „Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”, dl. XI, 1957, pp. 215-221.

(10) Archives Nationales, nrs. F10/252, F11/453, F11/470, F11/495-496; specifiek voor Vlaanderen werden ons tevens meerdere inlichtingen bezorgd door W. VANDERPIJPEN, waarvoor hier onze oprechte dank.

(11) L. GENICOT, „Etudes sur la construction des routes en Belgique”, in „Bulletin de l'Institut de Recherches Economiques et Sociales”, Leuven, 1947, dl. XIII, pp. 477-505; id., „Histoire des routes belges depuis 1704”, Brussel, 1948, pp. 15-34; G. LIELENS, „Les canaux sous les règnes de Marie-Thérèse et de Joseph II”, in „Premier Congrès International de Géographie Historique”, 1931, dl. II, pp. 170-175; Y. URBAIN, „La formation du réseau des voies navigables en Belgique. Développements du système des voies d'eau et politique des transports sous l'Ancien Régime”, in „Bulletin de l'Institut des Recherches Economiques”, dl. X, 1939, pp. 272-314; G. PLACQ, „Les variations du trafic routier belge de 1830 à 1940”, in „Bulletin de l'Institut de Recherches Economiques et Sociales”, dl. XVIII, 1952, pp. 519-536.

(12) Betreffende de evolutie der prijzen tijdens de eerste helft van de 19e eeuw, zie de bijdragen van E. SCHOLLIERS, C. VANDENBROEKE en W. VANDERPIJPEN, in C. VERLINDEN, „Dokumenten voor de Geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant”, dln. II-III, Brugge, 1965-1971.

zoekingen weliswaar over een langere periode dienen uitgebreid te worden ; bij de huidige stand van het onderzoek menen wij het evenwel verantwoord de aandacht in het bijzonder te richten op een normale marktsituatie. Dit houdt meteen in dat onze opzoekingen beperkt werden tot een periode met gunstige oogsten, waarbij weinig fluktuaties inzake de marktvoorziening aannemelijk lijken.

Het meest geschikt tot dit onderzoek leek de periode 1820-1825, wanneer meerdere opeenvolgende gunstige oogsten een nivellering der prijzen voor gevolg hadden.

Voor geen van beide steden beantwoordt het beschikbaar bronnenmateriaal evenwel voor genoemde jaren volledig aan de gestelde vereisten. Vooral het onvolledig karakter der overzichten alsook de al te summier inlichtingen met betrekking tot de omzet, verhinderen in menig opzicht een globaal overzicht. Specifiek voor de stad Brussel konden nochtans voor de jaren 1821-1822 omzeggens alle graanleveringen volgens de plaats van herkomst gerekupereerd worden. De totale omzet der transakties omvatte er ca. 132.000 hektoliter tarwe en 29.000 hektoliter rogge in 1821 ; in 1822 150.000 hektoliter tarwe en 25.000 hektoliter rogge¹³. Te Gent daarentegen werd tijdens dezelfde jaren gemiddeld 42.000 hektoliter rode tarwe, 35.000 hektoliter witte tarwe en 40.000 hektoliter rogge verhandeld¹⁴. Geen enkel gedetailleerd overzicht laat er echter toe de aanvoer volgens de streek van herkomst te preciseren. Alleen beschikken wij voor het begin der twintiger jaren over meerdere plaatsaanduidingen van de belangrijkste exportcentra¹⁵. Tevens wordt hierbij onderscheid gemaakt overeenkomstig de kwalitatieve verschillen der verhandelde graangewassen, zodat het niettemin mogelijk wordt een benaderende indruk te bekomen betreffende de graanbevoorrading. Door een analytisch overzicht der markttransakties kan bovendien ook een vergelijkend overzicht t.a.v. het belang der verschillende produktiecentra van tarwe worden nagestreefd.

Alvorens hiertoe over te gaan, dienen wij eerst de verschillen inzake de graanwinning in de streek rond Gent in ons onderzoek te betrekken. Kenmerkend voor het zandgebied, moet alvast het overwegend belang van de roggewinning worden benadrukt. In het zandleemgebied ten zuiden van de stad, neemt de tarwewinning daarentegen een belangrijker plaats in. Ook de produktie van masteluin was hoofdzakelijk in de streek van Aalst en Oudenaarde gelokaliseerd¹⁶. Omstreeks het midden van de 19e eeuw kwam er nog masteluin voor op ongeveer 20% à 30% van het areaal dat

(13) Stadsarchief (S.A.) Brussel, Modern Archief, fonds „policie”. Bij de konsultatie van dit archieffonds, dat nog steeds niet volledig geklasseerd is, konden wij rekenen op de bereidwillige medewerking van hoofdarchivaris Prof. M. Martens.

(14) Doorgaans werden de wekelijkse transakties in de 19e eeuw naast en samen met de marktprijzen genoteerd. Zie in dit verband G. THUILLIER, „Note sur les sources de l'histoire régionale de l'alimentation pour la France du XIXe siècle”, in „J.-J. HEMARDINQUER, „Pour une histoire de l'alimentation”, Parijs, 1970, p. 214 („Cahiers des Annales”, nr. 28).

(15) R.A.G., Provinciaal Archief, ongeklasseerd gedeelte. Merkurialen.

(16) Voor een meer gedetailleerd overzicht, cfr. C. VANDENBROEKE-W. VANDERPIJPEN, „De voedingsgewassen in Vlaanderen in de XVIIIe en XIXe eeuw”, in „Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis”, dl. II, 1970, pp. 47-82.

met broodgraan bezaaid was.

Reeds uit een vergelijkend overzicht, dat per arrondissement werd uitgewerkt, komen deze contrasten inzake de produktie van broodgraan voldoende tot uiting :

Procentuele verhouding wintergraan (oppervlaketelling 1846)

	<i>Tarwe</i>	<i>Masteluin</i>	<i>Rogge</i>
Arrondissement Gent	19%	2%	79%
Arrondissement Eeklo	19%	—	81%
Arrondissement Tielt	26%	7%	67%
Arrondissement Oudenaarde	49%	22%	29%
Arrondissement Aalst	38%	28%	34%
Arrondissement Dendermonde	27%	7%	66%
Arrondissement St.-Niklaas	36%	1%	63%

Kenmerkend in verband met de bevoorrading is alvast de eerder beperkte uitgestrektheid van het verzorgingsgebied der stad Gent (cfr. kaart 1). Voor zover de bronneninterpretatie het namelijk toelaat, kan worden vooropgesteld dat nagenoeg alle graanleveringen gerealiseerd werden binnen een zone van minder dan 20 - 30 km. voor tarwe en minder dan 10 - 15 km. voor rogge¹⁷. Rekening houdend met de typische bodemgesteldheid (zandgebied) en het overwegend belang van roggewinning in het Gentse, lijkt het verder normaal dat zelfs 75% van de import binnen een straal van minder dan 10 km. werd teruggebracht. Hieronder ressorteerden dan de produktiecentra van Sleidinge, Evergem, Lovendegem, Oostakker, Lochristi, Destelbergen, Drongen, Afsnee, St.-Denijs-Westrem, St.-Martens-Latem, Laarne en Zwijnaarde.

Betreffende de aanvoer van tarwe stellen wij vast dat 93% van de omzet buiten deze zone van —10 km. afkomstig was. Witte tarwe van eerste kwaliteit werd hierbij vanuit het gebied ten oosten van de stad aangevoerd (Beervelde, Heusden, Destelbergen, Kalken, Laarne, Lochristi, Overmere, Zaffelare en Zeveneken). Tarwe van tweede kwaliteit werd geïmporteerd vanuit het Ambacht van Boekhoute alsook vanuit het westelijk deel van de Oudburg¹⁸. Zogenaamde „rode tarwe” werd nagenoeg eksklusief vanuit de produktiecentra in het zuiden van de provincie ge-

(17) Hiermee contrasteert dan de situatie tijdens de hongerjaaren, wanneer de graanhandel sterk internationaal was ingesteld (o.m. aankopen in Holland, de Baltische landen en/of Zuid-Europa). Cfr. M.-H. VAN OSTA, „Het hongerjaar 1709. Een onderzoek naar de prijsmechanismen van een crisisjaar en naar de toestand en de reacties van de bevolking in Vlaanderen en Brabant”, Gent, 1968-69 (onuitgegeven proefschrift o.l.v. Prof. E. Scholliers); M. DEVISSCHER, „Het hongerjaar 1698. Een onderzoek naar het prijsmechanisme van een crisisjaar en naar de toestand en de reacties van de bevolking”, Gent, 1970-71 (onuitgegeven proefschrift o.l.v. Prof. Dr. E. Scholliers).

(18) Volgende plaatsaanduidingen werden hierbij teruggevonden: Assenede, Bellem, Boekhoute, Ertvelde, Landegem, Lotenhulle, Merendree, Nevele, Poeke, Waarschoot en Zelzate.

importeerd (westelijke grens van het arrondissement Aalst)¹⁹. Aanvoer vanuit de arrondissementen Oudenaarde en St.-Niklaas zou evenwel omzeggens onbestaande geweest zijn.

Deze inzichten worden verder nog bevestigd in sommige beschrijvende bronnen. Kort na het midden van de 19e eeuw benadrukte o.m. de Gentse advocaat P. De Baets eveneens het feit dat „alhier geen opregt tarweland is, en die vrucht weinig gezaeid wordt. Behalvens de Somergemsche en de Nevelsche, komt meest al de tarwe welke te Gent verbruikt wordt uit de Polders of uit 't land van Aelst. In dit laetste gewest wordt de tarwe veel gebezigd : men bakt er ook veel mastelein”²⁰.

Een analytisch overzicht van de markttransakties bevestigt verder het toenemend belang der produktiecentra van tarwe in het zuiden van de provincie. Terwijl tot en met het begin der twintiger jaren „rode tarwe” slechts ca 50% van de tarweomzet vertegenwoordigde, nam het belang nadien toe tot $\pm 75\%$ in 1830-1840. Tijdens de periode 1850-1870 zal de tarweaanvoer uit het zuiden van de provincie zelfs tot meer dan 80% van de omzet belopen²¹. Eerst tijdens de laatste decennia van de 19e eeuw kwam hierin opnieuw een wijziging, toen als gevolg van aanpassingen en verbeteringen inzake de transportmogelijkheden lokale en interregionale produktiecentra sterk in belang afnamen.

Herhalen wij nochtans dat de al te vage en weinig gespecificeerde aanduidingen met betrekking tot de bevoorrading van de stad Gent met de nodige omzichtigheid dienen geïnterpreteerd te worden. Over het algemeen zou er slechts een benaderend overzicht der bevoorradingsproblematiek kunnen uit afgeleid worden.

Beter zijn wij daarentegen ingelicht t.a.v. de graantransakties op de stedelijke markt van Brussel. Alvast voor de jaren 1821-1822 wordt het aldus mogelijk het belang der aanvoercentra nader te preciseren. Hiertoe werd voor beide jaren de totale omzet samengesteld, ten einde eventuele uitzonderingstoestanden ten dele te elimineren. De resultaten van deze omrekeningen werden verder per lokaliteit opgenomen (cfr. bijlage). Tevens kan hierbij een kwalitatief onderscheid worden gemaakt betreffende de aanvoer van broodgraan (tarwe en rogge). Benadrukken wij echter het feit dat de graankonsumptie op dat ogenblik te Brussel veel meer dan in de meeste andere Zuidnederlandse steden essentieel uit tarwe bestond. Voortgaand op de marktbevoorrading zou zelfs ca. 85% van het verbruik in 1821-1822 op deze graansoort gebaseerd geweest zijn. Te Gent bedroeg dit op hetzelfde ogenblik slechts 65%²². Belangrijk is verder de vaststel-

(19) Als aanvoercentra van rode tarwe noteren wij : Balegem, Bavegem, Bottelare, Dikkelvenne, Erwetegem, Hillegem, Landskouter, Leeuwergem, Michelbeke, Munte, Oombergen, Oosterzele, Roborst, Scheldewindeke, Sint-Denijs-Boekel, Sint-Goriks-Oudenhove, Sint-Maria-Oudenhove, Steenhuize-Wijnhuize, Strijpen en Velzeke.

(20) P. DE BAETS, „Iets over het brood”, Gent, 1854, pp. 4-5.

(21) C. VANDENBROEKE, „Voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de 19e eeuw”, in „Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis”, dl. IV.

(22) Te Brugge werd in de periode 1820-1825 gemiddeld 79,8% tarwe en 20,2% rogge verbruikt (S.A. Brugge, Foires et marchés - mercuriales). Te Mechelen werden de verhoudingen respectievelijk op 75% en 25% bepaald (S.A. Mechelen, Hedendaags Archief, nr. 440).

ling dat het kwalitatief onderscheid t.a.v. het graanverbruik tussen beide centra sterker geprononceerd werd tijdens de 19e eeuw, zoals blijkt uit volgend vergelijkend overzicht :

Kwalitatief aspekt van het graanverbruik te Gent en Brussel, 1788-1870 ²³

GENT % TARWE		BRUSSEL % TARWE	
1788-89 77,0%	1831-40 73,7%	1788-89 78,5%	1831-40 87,6%
1807-10 68,7%	1841-50 72,5%	1806-10 80,0%	1841-50 93,2%
1811-20 65,8%	1851-60 66,8%	1811-20 77,3%	1851-60 92,9%
1821-30 65,6%	1861-70 65,2%	1821-30 79,9%	1861-70 93,4%

Deze omrekeningen van de markttransakties en de contrasten die hieruit afgeleid worden met betrekking tot het graanverbruik, worden eveneens in de beschrijvende bronnen bevestigd. Het gering belang van rogge en/of masteluin te Brussel wordt o.m. in meerdere rapporten beklemtoond ²⁴. Ook een verslag van 28 februari 1850 laat hieromtrent niet aan duidelijkheid over : „les habitans de Bruxelles ... ne connaissent en général que deux espèces de pain, le pain blanc et le pain de ménage” ²⁵. Meer bepaald deze laatste kwaliteit, samengesteld uit tarwemeel waaruit de grote zemelen verwijderd waren, zou er op grote schaal verbruikt geweest zijn ²⁶.

Voor de stad Gent zou de geringe konsumptie van tarwe stellig in verband moeten gebracht worden met de eerder beperkte produktie van dit gewas op het omliggende platteland. Het toenemend contrast in vergelijking met de verbruikstoestanden te Brussel, wijst er evenwel op dat ook andere factoren in aanmerking moeten worden genomen. Meer bepaald de sterkere vertegenwoordiging van een fabrieksproletariaat schijnt hierbij een determinerende invloed te hebben uitgeoefend ²⁷. Reeds door sommige tijdgenoten werd dit ten andere beklemtoond : „Te Gent wordt het tarwebrood zelfs door de werkende en behoeftige klasse geëten, doch niet uitsluitelyk ; bij velen ook komt het roggenbrood voor een gedeelte in 't verbruik : dit kan men gadeslaen bij het werkvolk der fabrieken ; by voorbeeld, in de halve ure ziet men dikwyls een tarwenboterham in gezelschap met twee roggen of omgekeerd...” ²⁸.

(23) C. VANDENBROEKE, op. cit.

(24) In een verslag van 8 april 1845 werd aldus opgemerkt : „quant au pain de méteil et de seigle, il ne s'en consomme presque pas à Bruxelles et le peu que l'on y débite est fabriqué en grande partie dans les communes limitrophes” (S.A. Brussel, Policie-archief, „Boulangerie, ca. 1850”).

(25) „DOK. III”, op. cit., p. 292.

(26) P. LINDEMANS, „Het brood en bakkersambacht te Brussel”, in „Eigen Schoon en De Brabander”, dl. 28, 1945, pp. 58-67 ; J. CRAEYBECKX, „De prijzen van graan en van brood te Brussel, 1501-1795”, in „DOK. I”, op. cit., p. 482.

(27) „Quant au prolétariat, il était déjà très nombreux. Son importance comme facteur actif de la société du XIXe siècle a été fréquemment méconnue... En 1802, il n'y avait que 220 ouvriers cotonniers à Gand, en 1810 il y en aura 10.000” (M. BOLOGNE, „L'insurrection prolétarienne de 1830 en Belgique”, Brussel, 1929, p. 11).

(28) P. DE BAETS, op. cit., p. 5.

Dit alles sluit echter niet uit dat met betrekking tot de kwalitatieve aspecten der bevoorrading, de hoofdstad veel gunstiger gesitueerd was. Zowel tarwe als rogge kwamen er op het omliggende platteland ongeveer in dezelfde mate voor. Wanneer wij ons baseren op de gegevens van het bodemgebruik die in de landbouwtelling van 1846 werden opgenomen, stellen wij in die zin vast dat alleen reeds in het arrondissement Brussel ca. 46% van de produktie uit tarwe bestond, 47% uit rogge en 7% uit masteluin.

Enig onderscheid valt evenwel op wanneer wij de graanwinning voor het omliggende platteland nader onderzoeken. Aldus blijkt dat het in het bijzonder in het gebied ten zuiden van de hoofdstad een belangrijke meerproduktie van tarwe aannemelijk was. In het noorden daarentegen, eveneens gekenmerkt door een licht zand-leemgebied, zou vooral de roggewinning dominerend geweest zijn. Dit blijkt uit volgend overzicht, waarbij de omrekeningen per arrondissement werden opgenomen :

Procentuele verhouding wintergraan (oppervlaktetelling 1846)

	<i>Tarwe</i>	<i>Masteluin</i>	<i>Rogge</i>
Arrondissement Brussel	46%	7%	47%
Arrondissement Leuven	39%	1%	60%
Arrondissement Nijvel	58%	2%	40%
Arrondissement Mechelen	24%	4%	72%
Arrondissement Soignies	52%	12%	36%
Arrondissement Aalst	38%	28%	34%
Arrondissement Dendermonde	27%	7%	66%

Een analytisch overzicht van de aanvoercijfers in 1821-1822 bevestigt eveneens in grote lijnen de gelijkmatige verdeling van de bevoorradingscentra. Opvallend is echter dat $\pm 33\%$ van de tarwe uit het gebied ten Z.O. van Brussel werd aangevoerd, terwij! dit voor rogge slechts 8% à 9% van de omzet vertegenwoordigde. Specifiek voor dit laatste gewas, was daarentegen de import uit het N.O. (arr. Mechelen) evenals uit West-Brabant en het aangrenzende Oost-Vlaanderen dominerend :

Aanvoer tarwe en rogge (Brussel) volgens streek van herkomst

	<i>Tarwe</i>	<i>Rogge</i>
N.W.	20,5%	18,5%
N.O.	27,0%	33,0%
Z.O.	33,0%	8,5%
Z.W.	19,5%	40,0%
	100 %	100 %

Belangrijker dan dit onderscheid t.a.v. het kwalitatief aspect der aanvoer, lijkt het onderzoek naar de uitgestrektheid van het verzorgingsge-

bied. Hiertoe werden een vijftal zones onderscheiden, respectievelijk op minder dan 10 km. (I), 20 km. (II), 30 km. (III), 40 km. (IV) en meer dan 40 km. (V) van de hoofdstad verwijderd.

Uit deze omrekeningen blijkt dat ook te Brussel de import hoofdzakelijk vanuit een zone, op minder dan 20 km. van de hoofdstad verwijderd, verwezenlijkt werd (cfr. cirkeldiagram). Voor rogge zou zelfs 80% van de aanvoer afkomstig geweest zijn uit de zones I en II; voor tarwe omvatte dit $\pm 70\%$ van de omzet²⁹. Aanvoer van broodgraan uit productiecentra die meer dan 40 km. (zone V) van de hoofdstad verwijderd waren, lijkt daarentegen minder courant te zijn voorgekomen. Niettemin zou deze, bij normale oogstjaren nog $\pm 4\%$ à 5% van de omzet vertegenwoordigen:

	<i>Aanvoer tarwe</i>	<i>Kumulatief</i>	<i>Aanvoer rogge</i>	<i>Kumulatief</i>
— 10 km. (I)	24,0%	—	28,0%	—
— 20 km. (II)	47,5%	71,5%	52,0%	80,0%
— 30 km. (III)	14,0%	85,5%	10,0%	90,0%
— 40 km. (IV)	10,0%	95,5%	6,0%	96,0%
+ 40 km. (V)	4,5%	100,0%	4,0%	100,0%

Bij dit overzicht werd evenwel onvoldoende rekening gehouden met de verschillen in oppervlakte der beschouwde gebieden, zodat een enigszins vervalst beeld van de realiteit wordt bekomen. In die zin kan gesteld worden dat de oppervlakte van zone I, zoals zij voor ons onderzoek werd omschreven, 314 km² (31.400 ha.) bedraagt, zone II 942 km², zone III 1.570 km² en zone IV 2.198 km².

Hiermee rekening houdend wordt nog duidelijker bevestigd dat in de eerste plaats de productie van het omliggende platteland determinerend was. Aldus werd met betrekking tot de tarweaanvoer tijdens de jaren 1821-1822 gemiddeld ca. 220 hektoliter per km² vanuit zone I naar de Brusselse markt gebracht, 145 hektoliter vanuit zone II, 25 hektoliter vanuit zone III en 13 hektoliter vanuit zone IV. Voor de omzet van rogge bedroeg dit respectievelijk 50, 30, 4 en 1,5 hektoliter per km².

Een belangrijke vaststelling dringt zich tenslotte nog op voor wat de aanvoer vanuit centra op meer dan 40 km. afstand betreft. Ook hier dient namelijk benadrukt te worden dat de import essentieel tot een beperkt aantal lokaliteiten beperkt bleef. Zowel voor de aanvoer van tarwe als van rogge zou zelfs ca. 50% à 55% van de omzet uit zone V, respectievelijk vanuit Tienen en Givry (Z.W.Mons), hebben plaats gevonden. Het lijkt echter waarschijnlijk dat in de omzet uit deze centra, reeds in ruime mate de exportoverschotten van de omliggende gemeenten begrepen waren³⁰.

(29) Gelijkaardige aanduidingen werden ook voor de meeste franse steden teruggevonden (cfr. F. BRAUDEL, op. cit., p. 93).

(30) Een gelijkaardige opmerking dringt zich trouwens op t.a.v. de aanduidingen voor de meeste aanvoercentra. Zelden kunnen wij immers uitmaken in welke mate bepaalde hoeveelheden graan uit het omliggende platteland reeds vooraf in bepaalde lokaliteiten waren opgestapeld.

Okkasionele omstandigheden kunnen eventueel dergelijke massale transakties (6.500 hektoliter tarwe vanuit Tienen in twee jaar = $\pm 2,5\%$ van de totale import) verklaren. Daarbij zou ook rekening dienen te worden gehouden met bepaalde spekulatieve motieven, waarbij dan belangrijke reserves binnen de hoofdstad werden opgestapeld. De opeenvolgende goede oogsten en de belangrijke exportoverschotten in sommige streken met beperkte afzetmogelijkheden kunnen dergelijke situatie helpen verklaren. Ook in vroegere eeuwen kwam het in die zin trouwens courant voor dat o.m. in de streek van Tienen, als gevolg van al te grote reserves, de granen in „non-valeur” dreigden te vallen ³¹.

Een controle van de aanvoercijfers belet ons nochtans al te zeer de nadruk te leggen op het voorkomen van belangrijke graanreserves binnen de steden. Rekening houdend met een hoofdelijk verbruik van ± 180 liter graan per jaar, zou dit namelijk betekenen dat te Brussel, met de vastgestelde aanvoer in 1821-1822, slechts 92.000 personen konden worden gevoed ³². De importcijfers voor Gent bevestigen dit eveneens. Op basis van de genoteerde (minimale) transakties zou de bevoorrading namelijk, à rato van $\pm 0,5$ liter per dag, slechts volstaan hebben voor de voeding van ca. 66.000 inwoners ³³.

Karakteristiek is verder de vaststelling dat de bevoorradingszone voor Brussel aanzienlijk groter was dan voor Gent: ± 5.000 km² tegenover 1.500 à 2.000 km². Zelfs al houden wij rekening met de eerder minimale aanduidingen voor de stad Gent, dan nog kan dit een belangrijk contrast inzake de levensmiddelenvoorziening voor beide centra niet uitsluiten. Het lijkt bovendien weinig waarschijnlijk dat dit uitsluitend aan de grotere bevolkingsdichtheid binnen de hoofdstad ($\pm 25\%$) zou toe te schrijven zijn. Stellig dienen hierbij ook tal van andere factoren in overweging te worden genomen.

Bij een oppervlakkige controle lijken deze inzichten nochtans enigszins kontradictorisch. Vergelijken wij immers voor de verschillende arrondissementen de totale produktie en konsumptie, dan zou hieruit kunnen worden afgeleid dat de bevoorradingmogelijkheden in Brabant gunstiger waren dan in Oost-Vlaanderen. Specifiek voor het arrondissement Gent zou trouwens slechts ca. 170 liter broodgraan per persoon en per jaar beschikbaar gesteld worden, terwijl dit in het arrondissement Brussel ongeveer 190 liter bedroeg ³⁴. Berekenen wij verder, voor het midden van de 19e eeuw, de

(31) Dit was o.m. het geval in de jaren zeventig der 18e eeuw, toen voor de streek van Tienen bepaalde exportfaciliteiten afgekondigd werden.

(32) Op basis van de gemiddelde omzet zou tevens een benaderend overzicht m.b.t. tot de handelsaktiviteiten kunnen nagestreefd worden. Hiertoe gaan wij uit van de veronderstelling dat alle aanvoer te Brussel over land plaats vond en dat een „kar” gemiddeld ± 1.000 liter graan bevatte. Dit zou dan impliceren dat, per jaar, ongeveer 16 à 17.000 ladingen binnen de stad gebracht werden (40 à 50 karren per dag — 300 à 320 per week).

(33) Aanduidingen i.v.m. het graanverbruik te Gent tijdens de eerste helft van de 19e eeuw, in S.A. Gent, Modern Archief, nrs. L9/1, L47/2, L65/2, Q4/1 en Q4/1bis.

(34) Bij het bepalen van de beschikbare hoeveelheid broodgraan, werd een gemiddelde netto-opbrengst van ca. 2.000 liter per ha. vooropgesteld. De produktie

bevolkingsdichtheid overeenkomstig het areaal dat met broodgraan was bezaaid, dan treffen wij de grootste concentratie in het Gentse aan met 11,7 personen per ha. ; voor de omliggende arrondissementen bedroeg de dichtheid minimaal 5,4 (Eeklo) en maximaal 9,2 personen/ha. (St.-Niklaas). Voor Brabant konstateren wij de grootste dichtheid in het arrondissement Brussel met 10,1 personen/ha. ; voor de arrondissementen Nijvel, Leuven en Mechelen zou deze respectievelijk 3,9 - 5,2 en 8,7 personen/ha. omvat hebben. Omgerekend impliceert dit meteen dat de bevoorradingsmogelijkheden in het Brusselse, theoretisch althans, veel gunstiger waren dan voor de streek rond Gent. Een systematische ontleding van de landbouwtelling van 1846 zou dit alvast laten veronderstellen :

	<i>Pers.</i>	<i>Beb.</i>	<i>Pers./</i>	<i>Areaal</i>	<i>%</i>	<i>Pers./ha.</i>	<i>Gr. per</i>
		<i>opp. (ha.)</i>	<i>ha.</i>	<i>broodgr.</i>		<i>broodgr.</i>	<i>pers.</i>
				<i>(ha.)</i>			<i>(liter)</i>
Arr. Brussel	375.862	96.081	3,9	37.058	38,5	10,1	196
Arr. Leuven	174.013	96.289	1,8	32.954	34,2	5,2	373
Arr. Nijvel	140.983	95.080	1,4	35.260	37,0	3,9	500
Arr. Mechelen	116.223	42.142	2,7	13.256	31,4	8,7	227
Arr. Tielt	72.047	29.121	2,4	10.123	34,7	7,1	281
Arr. Aalst	138.251	39.459	3,5	15.137	38,3	9,1	218
Arr. Oudenaarde	106.872	35.459	3,0	13.698	38,8	7,8	256
Arr. Eeklo	41.804	29.950	1,3	7.619	25,4	5,4	316
Arr. Gent	274.608	70.521	3,8	23.396	33,1	11,7	170
Arr. St.-Niklaas	117.623	38.799	3,0	12.691	32,7	9,2	215
Arr. Dendermonde	96.910	25.900	3,7	10.668	41,1	9,0	220

Het komt ons echter voor dat een overzicht per arrondissement in dit verband niet langer te weerhouden is. Op deze wijze wordt onvoldoende rekening gehouden met bepaalde nevenfacetten evenals met allerlei beïnvloedingsmogelijkheden vanuit naburige verzorgingscentra. Aangenomen mag zelfs worden dat aldus een kwasi volkomen vervalst beeld van de reële bevoorradingsmogelijkheden wordt voorgesteld.

Om hierin te voorzien zou het bestudeerde gebied dienen ingedeeld te worden overeenkomstig het onderling belang der verschillende verbruikscentra. Ook de reperkussies die hieruit kunnen voortvloeien voor de bevoorrading evenals de eventuele interacties tussen het platteland en de verschillende steden zouden in dit opzicht in aanmerking moeten worden genomen.

Bij de huidige stand van het onderzoek lijkt dergelijke indeling nochtans moeilijk te realiseren. Alleen voor enkele steden zoals Gent en Brussel kunnen wij het „bevoorradingsgebied” bij benadering omschrijven. Alles wijst er niettemin op dat deze „omschrijvingen” in menig opzicht als representatief kunnen worden beschouwd. Vooral wanneer wij ons baseren op de bevolkingsdichtheid van de verschillende centra, zouden wellicht ook voor

van spelt, dat voor het bestudeerde gebied slechts okkasioneel voorkwam, werd hierbij buiten beschouwing gelaten.

andere steden bepaalde vergelijkingen mogelijk worden.

Een aanvullend onderzoek, dat voor de stad Brugge werd uitgewerkt, toont namelijk aan dat bij een bevolkingsaantal van ca. 35 à 40.000 inwoners, de bevoorradingszone zich slechts over ca. 20-25 km uitstrekte. Met betrekking tot de tarweaanvoer konstateren wij alvast dat meer dan 70% van de omzet te Brugge vanuit centra op minder dan 20 km afstand werd aangevoerd. Daarbij moet dan nog rekening worden gehouden met het feit dat de produktiezone van tarwe in het bijzonder in het gebied ten noorden van de stad gesitueerd was, hetgeen bepaalde beperkingen i.v.m. de aanvoermodaliteiten kan verklaren. Voor de omzet van rogge kan ten andere gesteld worden dat $\pm 95\%$ vanuit een verzorgingsgebied, op minder dan 10 - 20 km afstand, werd verwezenlijkt³⁵.

Dit alles zou toelaten te besluiten dat, op basis van de bevolkingsdichtheid binnen de verschillende centra, eventueel een afbakening van de respectievelijke verzorgingsgebieden kan worden vooropgesteld. Meer bepaald de invloed en de interactie van zogenaamde grootsteden (+ 50.000 inwoners) zoals Brussel, Antwerpen en Gent, die een interprovinciale aantrekkingskracht uitoefenen (30 à 40 km), zou in dit opzicht bepalend geweest zijn. Daarnaast dient het interregionaal verzorgingsgebied van centra als Brugge, Kortrijk, Mechelen en Leuven (+ 20.000 inwoners) in overweging genomen te worden; naargelang het belang der steden zou deze zone zich over ca. 10 à 20 km hebben uitgestrekt. In laatste instantie kunnen tenslotte de meer lokaal gerichte verzorgingscentra (+ 5 à 10.000 inwoners) in aanmerking worden genomen, die vooral op de produktieoverschotten van de randgemeenten (ca. 5 km) waren aangewezen.

Slechts door rekening te houden met al deze elementen kan wellicht een verklaring worden vooropgesteld voor de gekonstateerde verschillen inzake de bevoorradingszones tussen Gent en Brussel. Belangrijk is alvast het feit dat er, binnen een straal van 30 km rond Gent, geen enkel belangrijk interprovinciaal en/of interregionaal verbruikscentrum voorkwam. Ook de belangrijkste lokale verzorgingscentra in Oost-Vlaanderen waren gesitueerd langsheen de oostelijke grens van de provincie (St.-Niklaas, Lokeren, Hamme, Dendermonde, Aalst) evenals in het gebied ten N.W. en ten Z.W. van Gent (Eeklo, Maldegem, Tielt, Oudenaarde, Kruishoutem). De meeste van deze centra waren bovendien meer dan 20 à 30 km van Gent verwijderd, zodat zij slechts een beperkte invloed konden hebben op de bevoorradingsproblematiek van de provinciale kern³⁶.

(35) R.A.B., Brugse Vrije, Bundels, nr. 5222.

Tijdens de franse overheersing werden volgende gemeenten verplicht hun tarweoverschotten op de Brugse markt te koop te stellen: St.-Pieters, Meetkerke, Zuienkerke, St.-Jan o/d Dijk, Uitkerke, Wenduine, Nieuwmunster, Houttave, Vlissegem, Klemskerke, Stalhille, Koolkerke, Heist, Dudzele, Knokke, Lissewege, Westkapelle, Ramskapelle, Oostkerke, St.-Anne, Jabbeke, St.-Margriete, Waterland, Ursel, Gits, Kortemark, Varsenare, Koekelare, St.-Katheriene-Damme, Lapscheure, Beveren, Maldegem, Ardooie, Middelburg, Moerkerke en St.-Jan in Eremo.

Leveringen van rogge zouden daarentegen plaats vinden vanuit Oostkamp, Waardamme, Ruddervoorde, Loppem, Maldegem, St.-Laureins, Oedelem, Beernem, Sijsele, St.-Andries, Varsenare, Jabbeke, Westkerke, Roksem, Middelburg en Moerkerke.

(36) De gemeenten met centrumfunctie omstreeks 1950 waren: Gent, Ledeborg,

Voor Brabant zou daarentegen, behalve met de invloedssfeer van Brussel, ook rekening moeten worden gehouden met het verzorgingsgebied van Mechelen, Leuven en Antwerpen. Aangenomen mag worden dat zich dit tot binnen een zone van 10 à 20 km van de hoofdstad liet gelden. Een beperking van de bevoorradingsmogelijkheden ten noorden en ten oosten van Brussel werd hierdoor in de hand gewerkt.

Deze vaststellingen bevestigen meteen in menig opzicht de besluiten die reeds uit het analytisch overzicht der aanvoercentra duidelijk werden. Het lijkt bovendien aannemelijk dat vooral bij minder overvloedige oogsten de bevoorrading in tarwe te Brussel hoofdzakelijk en maximaal vanuit zuidelijke richting diende te geschieden. Als gevolg van dergelijke regionale beperkingen en gezien de toenemende demografische druk, zou het tevens noodzakelijk geweest zijn de aanvoer uit steeds verder afgelegen centra te verwezenlijken en ook het produktiegebied op 30-40 km en/of méér in toenemende mate in te schakelen.

Naast deze contrasten, waarbij de bevoorradingsproblematiek uitsluitend in functie van het broodverbruik werd onderzocht, zou verder nog rekening moeten worden gehouden met de behoefte van de verwerkingsindustrieën. Zonder deze aspecten thans verder te willen uitdiepen, kan alvast het belang van de brouwindustrie in Brabant worden benadrukt. In meerdere steden, zoals Leuven, Mechelen, Antwerpen, Brussel, Lier, Diest en Hoegaarden, kwamen belangrijke brouwerijen voor, waarvan de afzet over gans het land verspreid was³⁷. Een toenemende concentratie van deze en andere aanverwante bedrijfstakken, in en rond de belangrijkste steden, is verder aannemelijk voor het begin der 19e eeuw³⁸. Dit alles hield eveneens een belangrijk bijkomend probleem in en impliceerde dat grotere produktieoverschotten moesten beschikbaar gesteld worden.

De invloed van al deze factoren bleef niet zonder gevolgen t.a.v. de prijsevolutie. Een vergelijkend prijsonderzoek voor de 18e-19e eeuw toont ten andere aan dat zich hierbij belangrijke wijzigingen na de eeuwwisseling hebben voltrokken. Terwijl tijdens de tweede helft van de 18e eeuw de gemiddelde roggeprijs te Gent even hoog was als te Brussel, noteren wij voor de eerste helft van de 19e eeuw een prijsverschil van 5% (gemiddeld 12,06 frank per hektoliter tegenover 12,69 frank te Brussel).

Mariakerke, St.-Amandsberg, Gentbrugge, Aalst, Oudenaarde, Deinze, Dendermonde, St.-Niklaas, Ninove, Ronse, Geraardsbergen, Lokeren, Eeklo, Maldegem, Zele, Lebbeke, Aalter, Zottegem, Wetteren en Beveren (M. ANSELIN, A. BUYST, J. MATON, „Economisch structuurbeeld van Oost-Vlaanderen”, Gent, 1959).

(37) Cfr. o.m. A. LENS, „De geschiedenis van het brouwersambacht te Lier”, in „t Land van Ryen”, dl. IV, 1954, pp. 97-113 en 176-187; P. LINDEMANS, „Het bier en brouwersambacht te Brussel”, in „Eigen Schoon en De Brabander”, dl. 28, 1945, pp. 118-127; F. SMOLDERS, „Le milieu géographique dans l'histoire de la brasserie. Application à Louvain”, in „L'Echo de la Brasserie”, dl. XIII, 1957, pp. 887-996; J. VAN BALBERGHE, „De Mechelse bierhandel”, Antwerpen, 1945; R. VAN UYTVEN, „De Leuvense bierindustrie in de XVIIIe eeuw”, in „Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden”, dl. XVI, 1961, pp. 193-227.

(38) „les brasseries, distilleries, meuneries... se sont concentrés de plus en plus en se détachant progressivement de la ferme et en s'installant à proximité des grandes villes” (G. BUBLLOT, „La production agricole belge. Etude économique séculaire, 1846-1955”, Leuven-Paris, 1957, pp. 58-59).

Nog sterker geprononceerd zijn de wijzigingen voor de tarweprijzen. In plaats van een niveauverschil van 15%, zal de tarwe te Gent na de eeuwwisseling zelfs relatief goedkoper verkocht worden dan te Brussel (gemiddelde prijs witte en rode tarwe = 20,03 frank tegenover 20,20 frank in de hoofdstad)³⁹. Herinneren wij er immers aan dat voor Gent, als gevolg van de ontoereikende tarwewinning op het omliggende platteland, de aanvoer steeds vanuit meer afgelegen productiecentra moest geschieden. Voor Brussel echter kon tot en met het begin van de 19e eeuw zowel de import van tarwe als van rogge gemakkelijker vanuit de randgemeenten plaats vinden.

Maar als gevolg van de scherpe bevolkingsaan groei en het toenemend belang der voorsteden, zullen zich enkele structurele veranderingen voordoen⁴⁰. Een belangrijke aanpassing van het verzorgingsgebied ging hiermee tevens gepaard. Terwijl de Brusselse markt tijdens de 18e eeuw nog als één der overvloedigste beschouwd werd, moet zich na de eeuwwisseling een ongunstige wijziging tussen vraag en aanbod hebben afgetekend. Sommige aanduidingen laten ten andere veronderstellen dat zich hierin sinds het einde van het ancien régime een kentering begon af te tekenen⁴¹. De excessieve behoefte aan graansoorten van hoge kwaliteit schijnt verder voor gevolg te hebben gehad, dat meer bepaald de tarweprijzen aan belangrijke fluctuaties onderhevig waren. Vooral in vergelijking met de Vlaamse steden kan een opmerkelijke kentering in dit verband worden opgemerkt. Bovendien lijkt het aannemelijk dat door de sterke aantrekkingskracht van de Brusselse markt, ook de prijsvorming op andere Brabantse markten werd beïnvloed. Een vergelijkend prijsonderzoek bevestigt dit alvast voor de marktcentra die eveneens onder het verzorgingsgebied van de hoofdstad ressorteerden.

Evolutie van de graanprijzen t.o.v. de Brusselse markt

	Brussel ⁴²	Gent ⁴³	Brugge	Kortrijk ⁴⁴
2e helft 18e, TARWE	100%	115 %	105,5%	106%
1e helft 19e	100%	99%	94,5%	99,5%
2e helft 18e ROGGE	100%	100%	100%	101%
1e helft 19e	100%	95%	97,5%	95%

(39) Tijdens de periode 1765-1791 bedroegen de gemiddelde tarweprijzen te Gent 78,4 st. en te Brussel 67,7 st.; de gemiddelde roggeprijs bedroeg respectievelijk 42,9 st. en 42,8 st. per Brusselse razier of sister (= ± 49 liter).

(40) Cfr. I. DANCKAERT, „L'évolution territoriale de Bruxelles. La cartographie de ± 1550 à 1840”, Brussel, 1968; M. VANHAMME, „Brussel. Van landelijke nederzetting tot wereldstad”, Antwerpen-Brussel, 1968, pp. 300-311.

(41) J. CRAEYBECKX, „Brood en levensstandaard. Kritische nota betreffende de prijs van het brood te Antwerpen en te Brussel in de 17e en de 18e eeuw”, in „Bijdragen tot de Prijzengeschiedenis”, III, 1958, pp. 144-145.

(42) DOK. III, op. cit., 297-299 en 302-304.

(43) DOK. III, op. cit., 100-104 en 109-111.

(44) De 19e eeuwse merkuralen voor Brugge en Kortrijk, uitgewerkt door W.

	Leuven ⁴⁵	Mechelen ⁴⁶	Antwerpen ⁴⁷
2e helft 18e, TARWE	99%	104%	103%
1e helft 19e	101%	101,5%	101%
2e helft 18e, ROGGE	97,5%	98%	104,5%
1e helft 19e	100%	95%	97%

De toenemende graanbehoefte (onelasticiteit van de vraag) tot het einde der 19e eeuw, maakten het aldus noodzakelijk het verzorgingsgebied steeds verder uit te breiden. Vooral voor Brussel was dit des te noodzakelijker daar ook andere belangrijke consumptiecentra op minder dan 20-30 km voorkwamen.

Indirekt wordt op deze wijze ook het probleem der vervoertechniek benaderd. Uit een vergelijkend overzicht voor de 18e-19e eeuw blijkt namelijk in welke mate de supplementaire transportkosten het gemiddeld prijsniveau beïnvloedden en bepaalden. Meer bepaald wanneer de exportcentra op méér dan één dagreis van de plaats van bestemming verwijderd waren, zou dit belangrijke reperkussies voor gevolg hebben gehad. Binnen een lokale en/of interregionale bevoorradingszone (= maximaal 20 à 25 km) zouden daarentegen de gebeurlijke verschillen i.v.m. de aanvoermodaliteiten van meer ondergeschikt belang blijven. Zelfs tussen het vervoer te land en te water schijnt dit geen noemenswaardig verschil uit te maken (cfr. prijzen te Gent tijdens de 18e eeuw).

Opvallend tenslotte is de vaststelling dat vooral de hoogstgekwoteerde kwaliteiten vanuit meer afgelegen centra werden aangevoerd. Zoals voor Brugge, Gent en Brussel werd opgemerkt, zou de import van rogge eerder uitzonderlijk vanop meer dan 10-15 km van de verbruikcentra hebben plaats gevonden. De specifieke verbruikstoestanden binnen de steden, kunnen deze verschillen evenwel mede bepaald hebben.

Dit alles kan dan ook volstaan om de bestendige zorg t.a.v. de (graan)-bevoorrading te helpen verklaren. Vooral als gevolg van de primitieve vervoertechniek was het immers onmogelijk, vóór het midden van de 19e eeuw, om dit probleem op een adequate manier te ondervangen. Eerst als gevolg van allerlei technische innovaties die een efficiënt en vlot vervoer mogelijk maakten, zal hierin op beslissende wijze voorzien worden. Meer bepaald door de uitbouw van een aangepast spoorvervoer zal een

VANDERPIJPEN, zullen gepubliceerd worden in deel IV van de DOKUMENTEN. Voor de periode 1765-1791 bedroeg de gemiddelde tarweprijs te Brugge 71,6 st. en te Kortrijk 71,7 st. per razier; de gemiddelde roggeprijs bedroeg respectievelijk 42,7 st. en 43,3 st.

(45) M. PEETERS, „Les prix et les rendements de l'agriculture belge”, in „Bulletin de l'Institut des Sciences Economiques”, 1936, pp. 360-361.

Voor de periode 1765-1791, tarwe = 66,0 st. per razier; rogge = 41,8 st. per razier.

(46) De vergelijkingen voor Mechelen werden slechts doorgevoerd op basis van de prijsnoteringen voor 1820-1830 (S.A. Mechelen, Hedendaags Archief, nrs. 389-397).

Gemiddelde tarweprijs in 1865-1791 = 70,6 st.; gemiddelde roggeprijs = 41,0 st.

(47) DOK. II, pp. 942-950.

Gemiddelde tarweprijs in 1765-1791 = 69,6 st.; gemiddelde roggeprijs = 44,7 st.

gunstige kentering waarneembaar worden. Dit alles wordt ten andere bevestigd door een nivellering van de prijzen tussen de verschillende steden tijdens de tweede helft van de 19e eeuw.

**BIJLAGE : GRAANAANVOER IN HEKTOLITER OP DE STEDELIJKE
MARKT VAN BRUSSEL (1821 - 1822)**

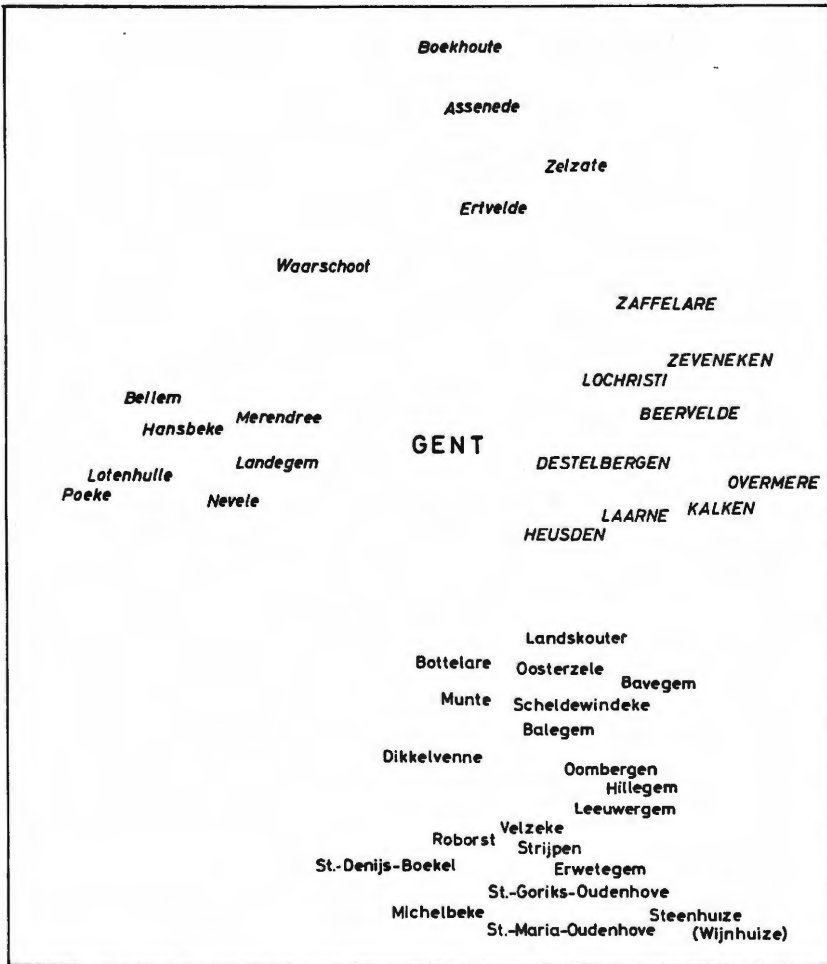
	1821		1822	
	Tarwe	Rogge	Tarwe	Rogge
Aalst	592	—	236	53
Alsemberg	154	—	154	—
Anderlecht	4.662	2.219	4.461	1.324
Asse	3.970	248	3.163	356
Baisy (-Thy)	1.510	62	1.635	415
Baulers	80	—	28	—
Beerzel	273	103	93	20
Beigem	372	102	1.199	67
Bekkerzeel	242	16	220	38
Bellingen	190	143	—	—
Berg	542	162	766	109
Bertem	—	—	144	6
Betekom	18	—	—	—
Bever	33	—	22	—
Bierghes	514	29	845	12
Binche	51	—	256	131
Bogaarden	—	—	66	16
Bomal	—	—	22	—
Bousval	115	—	253	—
Boutersem	—	—	140	—
Braine-l'Alleud	477	61	59	—
Braine-le-Comte	17	403	14	—
Broekom	—	—	15	—
Brussegem	2.834	596	2.497	346
Buizingen	54	29	152	26
Céroux-Mousty	—	—	34	—
Charleroi	30	—	20	—
Châtres	300	39	168	16
Chaumont (-Gisteux)	87	—	111	—
Corbais	1.157	—	2.003	—
Corroy-le-Grand	4.754	91	5.578	171
Cortil (-Noirmont)	—	—	122	—
Court-St-Etienne	745	100	460	80
Couture-St-Germain	60	—	38	30
Dendermonde	—	59	17	218
Diegem	446	86	331	59
Dilbeek	1.908	237	1.744	220

Dion-le-Mont	340	24	803	52
Dion-le-Val	—	—	10	—
Drogenbos	32	—	10	—
Duisburg	1.650	186	1.762	10
Edingen/Enghien	12	46	—	20
Elewijt	383	379	281	160
Elingen	68	21	209	40
Elsene	1.030	206	1.055	185
Eppegem	581	111	735	321
Erps(-Kwerps)	1.829	217	2.960	163
Elsene	114	33	249	23
Etterbeek	1.108	194	823	74
Everberg	1.112	22	1.570	58
Evere	1.223	257	1.661	189
Fleurus	210	—	1.590	55
Fontaine-l'Evêque	—	—	—	45
Gaasbeek	872	464	761	293
Ganshoren	18	—	52	32
Gelrode	17	—	—	—
Gembloux	135	—	272	15
Genappe	1.451	36	627	168
Genval	120	—	111	—
Geraardsbergen	6	—	—	—
Givry	—	1.239	—	—
Glabais	—	—	290	—
Glabbeek (-Zuurbemde)	215	—	38	—
Glimes	47	—	150	—
Gooik	883	222	846	319
Gosselies	—	142	215	105
Grez (-Doiceau)	205	29	238	—
Grimbergen	3.557	345	3.800	831
Groot-Bijgaarden	936	151	1.032	98
Halle	5.034	2.590	1.495	107
Hamme (Br.)	452	109	435	254
Hekelgem	191	26	274	84
Herent	—	—	—	28
Hérinnes	—	—	123	—
Heverlee	—	—	70	—
Hoeilaart	641	27	348	12
Huizingen	140	45	228	10
Huldenberg	1.215	46	1.595	6
Humbeek	1.775	422	1.500	421
Hundelgem	607	167	638	77
Incourt	—	—	32	—
Itterbeek	699	183	—	—
Jette	125	315	1.210	140
Kampenhout	80	21	87	41

Kobbegem	732	190	520	50
Koekelberg	101	35	68	7
Korbeek-Dijle	—	—	32	—
Kortenberg	1.097	180	1.032	61
Kraainem	857	284	810	164
Kuringen	—	—	12	—
La Hulpe	886	5	681	—
Laken	2.055	356	2.255	245
Lasme (-Chapelle- Saint-Laurent)	419	64	816	59
Leefdaal	1.155	27	1.196	—
Leerbeek	274	158	264	307
Lembeek	155	134	50	—
Leuven	869	10	1.191	300
Lillois (-Witterzée)	90	—	67	—
Limal	2.393	76	1.874	64
Limelette	339	—	477	—
Linkebeek	46	—	—	—
Lokeren	11	—	10	—
Londerzeel	200	74	67	96
Loupoigne	—	—	97	—
Luik	—	—	92	—
Machelen	402	109	421	78
Maransart	140	—	24	—
Marbais	585	27	744	—
Mazy	61	—	96	—
Mechelen	94	375	253	2.801
Meerbeek	180	12	337	—
Meise	1.608	690	1.932	377
Meldert	15	21	—	—
Mélin	6	4	—	—
Melsbroek	515	139	660	124
Merchtem	2.444	252	2.014	322
Mollem	612	42	745	63
Mont-St-Guibert	—	—	303	—
Mons	—	140	—	—
Moorsel	—	—	26	—
Moutier	77	—	—	—
Muizen	40	164	212	162
Namen	—	—	49	—
Nederokkerzeel	1.089	148	1.438	107
Neerijse	54	11	—	—
Nethen	—	—	12	—
Nieuwenrode	130	6	43	51
Nijvel/Nivelles	304	—	1.079	444
Nil-St-Vincent	2.202	15	2.748	82
St-Martin	—	—	—	—
Ninove	161	10	—	119

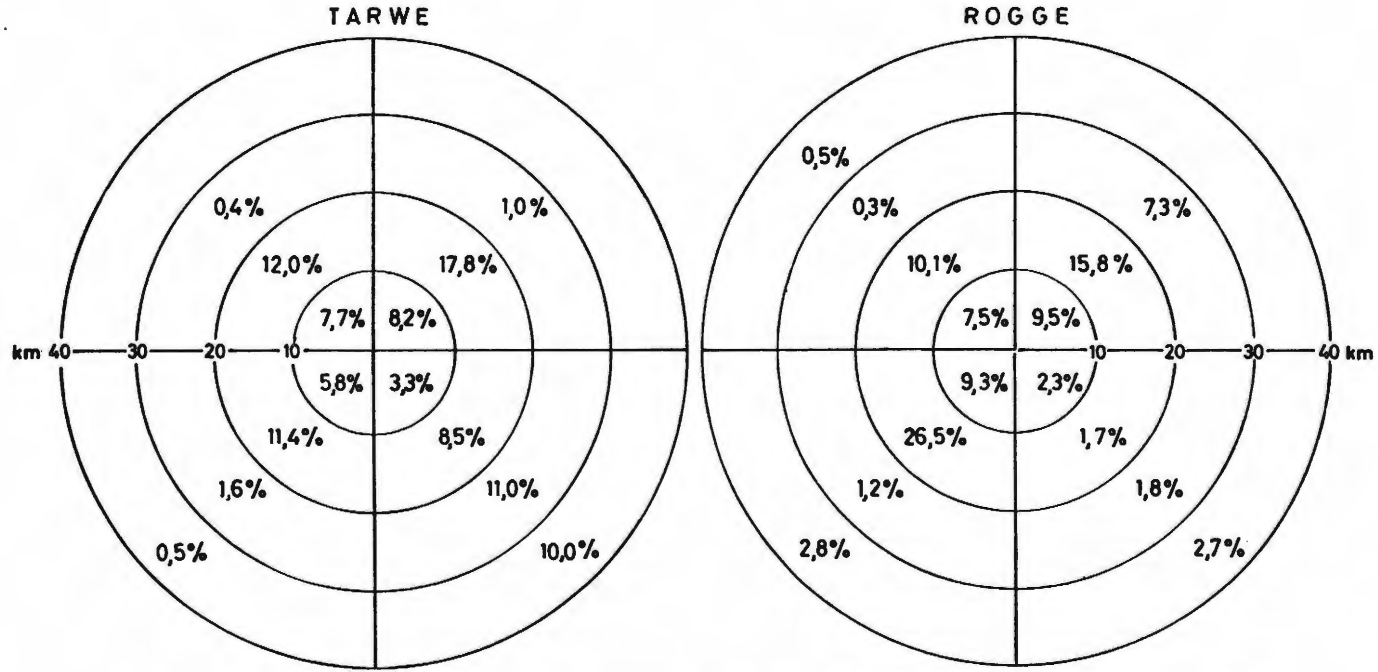
Nossegem	2.280	364	2.416	169
Noville-su-Méhaigne	—	—	123	—
Ophain (-Bois-Seigneur-Isaac)	1.235	—	453	—
Opwijk	30	—	52	10
Orbais	213	—	87	—
Ottenburg	936	17	861	3
Ottignies	2.240	63	2.423	48
Oudenaken	227	89	215	24
Oudergem	172	108	246	6
Pepingen	658	209	296	125
Perk	1.269	529	1.597	272
Perwez (Br.)	—	—	310	—
Peutie	162	105	171	54
Placenoit	1.295	121	1.925	75
Rebecq (-Rognon)	12	—	—	—
Relegem	490	125	738	58
Rixensart	124	—	125	—
Rosières	609	—	808	10
Ruisbroek (Br.)	405	431	392	206
Sart-Dame-Avelisnes	—	—	224	—
Schaarbeek	2.170	574	2.932	452
Schepdaal	60	—	36	18
St.-Agatha-Berchem	650	133	460	156
St.-Genesius-Rode	297	5	270	12
St.-Gillis	1.070	152	930	199
St.-Jans-Molenbeek	2.159	761	1.789	340
St.-Joost-ten-Node	839	422	1.041	386
St.-Katharina-Lombeek	234	57	154	60
St.-Lambrechts-Woluwe	1.012	130	848	58
St.-Laureins-Berchem	131	127	150	84
St.-Martens-Lennik	3.042	1.306	3.396	1.053
St.-Peters-Leeuw	3.687	2.998	3.251	1.440
St.-Pieters-Woluwe	725	72	803	59
St.-Stevens-Woluwe	522	136	598	43
St.-Niklaas	—	—	5	243
St.-Truiden	45	—	173	—
St.-Ulriks-Kapelle	260	25	260	41
Soignies	—	619	—	—
Sombreffe	450	—	—	—
Steenhuffel	25	—	35	—
Steenokkerzeel	1.272	250	1.879	245
Sterrebeek	1.693	188	1.960	170
Stokkem	26	—	8	—
Strombeek (-Bever)	1.751	320	1.730	242
Ternat	1.389	141	1.060	178
Tervuren	2.110	284	1.948	45
Thines	—	—	90	—

Thulin	—	215	—	—
Tienen	639	—	5.867	60
Tisselt	17	75	25	2
Tubize	62	2	12	—
Ukkel	349	92	226	11
Veltem (-Beisem)	310	—	243	18
Vieux-Genappe	642	—	—	—
Villers-la-Ville	22	—	—	—
Vilvoorde	1.821	486	1.466	328
Vlezenbeek	1.571	1.213	1.582	862
Vorst (Br.)	151	3	68	—
Vossem	1.402	28	1.458	101
Walhain-St-Paul	39	—	226	—
Wambeek	363	101	384	54
Watermaal- (Bosvoorde)	474	123	592	46
Waterloo	2.319	30	2.229	—
Wauthier-Braine	343	—	87	—
Wavre	3.980	83	4.043	61
Ways	127	—	118	—
Weerde	67	32	93	71
Wemmel	2.161	377	2.011	209
Wezemaal	68	—	—	—
Wezembeek (-Oppem)	690	160	1.582	862
Willebroek	—	—	21	—
Wilsele	—	—	55	—
Winksele	38	—	36	—
Wolvertem	1.489	308	1.739	209
Zaventem	739	206	850	53
Zellik	1.941	201	1.739	357
Zemst	121	115	239	273



HERKOMST VAN DE AANVOER VAN TARWE OP DE STEDELIJKE MARKT VAN GENT (ca. 1820)

ZAFFELARE	witte tarwe	1e kwaliteit
Boekhoute	witte tarwe	2e kwaliteit
Landskouter	rode tarwe	



HERKOMST V. D. AANVOER V. TARWE EN ROGGE OP DE STEDELIJKE MARKT VAN BRUSSEL (1821-1822)